

50. Yıldönümünde Ankara Anlaşması Perspektifinden Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Kısa bir Bakış

Gökhan Akşemsettinoglu
Çankaya Üniversitesi

ÖZET Avrupa Birliği, Türk siyasal hayatının ve Türk dış politikasının en önemli dayanak noktalarından biri olan “Batı içinde yer alma” düşüncesinin somutlaştığı belki de en önemli örgüttür. Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkiler, 1963 yılında imzalanan ve 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe giren Ankara Anlaşması ile resmîyet kazanmış ve günümüze kadar gelmiştir. Bu makale, Ankara Anlaşması’nın yürürlüğe girişinin ellinci yıldönümü sebebiyle, anlaşmanın ana hatlarını hatırlatmakta ve bu arada da Türkiye ile Avrupa Birliği arasında yarım yüzyıla ulaşan ilişkilerin kısa bir özetini vermektedir. Makale, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerini kronolojik olarak incelemekte, ilişkilerin inişli-çıkışlı yapısını, sorunlarını ve sorunları aşarken izlenen yolları tarihi örneklerle açıklamaktadır. Makale, ilişkilerin Türkiye’nin jeostratejik önemini arttırdığı dönemlerde ileriye giden ve dolayısıyla konjonktürel değişimlere göre şekillenen yapısına vurgu yapmaktadır.

ANAHTAR KELİMELER Ankara Anlaşması; Türkiye - Avrupa Birliği İlişkileri; Türk Dış Politikası; Avrupa Birliği Genişleme Politikası

ABSTRACT The European Union is perhaps the most important organization, where the idea “to be incorporated with the West,” one of the most important basis of the Turkish political life and Turkish foreign policy, has become tangible. The relations between Turkey and the European Union became official with the Ankara Agreement signed in the year 1963 and which entered into effect on 1 December 1964 and has been in the workings up to date. This article was prepared to remind us of the main highlights of the Ankara Agreement on the occasion of its fiftieth anniversary on entering into effect, and to also give a brief summary of the relations, close to half a century, between Turkey and the European Union. This article reviews the Turkey-EU relations chronologically, the ups and downs of the relations, the problems encountered and explains the paths taken for the solution of the problems with historical examples. This article emphasizes the structure of this agreement which progresses when the geo-strategic importance of Turkey increases and which takes its shape according to conjunctural changes.

KEYWORDS Ankara Agreement, Turkey - European Union Relations, Turkish Foreign Policy, European Union’s Enlargement Policy

GİRİŞ

Avrupa kıtasındaki devletler, geçmişte ciddi çatışmalar yaşamış olmalarına rağmen, günümüzde ortak değerler etrafında bir araya gelebilmişlerdir. Bir başka deyişle, Avrupalı devletler arasındaki anlaşmazlıklar ve bölünmeler, örneğin “İngiltere ile Fransa, Germenlerle Slavlar arasındaki çatışmalar”¹ uzun yıllar devam ederek günümüze kadar sürmüş, ancak bu devletler, bugün Greko-Romen kültürüne ait bir “üst kimlik” etrafında bir araya gelebilmişlerdir.² Ortak değerlerin oluşturduğu kuralları toplumlarına

1. İlber Ortaylı, “Avrupa Siyasi Birliği ve Avrupalılar,” *Avrupa Siyasi Birliği ve Türkiye Seminerleri*, 23-27 Mart 1998 (Ankara: TCMB, İnsan Kaynakları Genel Müdürlüğü, 1999), s.27.

2. Şaban H. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri* (Ankara: Nobel Yayınevi, 2006), s.20.

uygulayabilen Avrupalı devletler, zaman içinde ekonomik, siyasal ve sosyal alanlarda bütünleşmeye gidecek adımlar atmaya başlamış, bunda da başarılı olmuşlardır.

Türkiye, tarihi boyunca başta savaşlar olmak üzere Avrupalı devletlerle yakın bir etkileşim içinde bulunmuş, zaman içinde ekonomik, siyasal ve sosyal alanlarda “Batı”nın bir parçası olmayı dış politika hedefi olarak ortaya koymuştur. Ayrıca, Türkiye’nin Avrupa bütünleşme projesi içinde yer alma isteği, söz konusu hedefin bir parçasıdır. Avrupalı devletlerin, 1856 yılında toplanan Paris Kongresi’nde “Osmanlı hükümetinin Avrupalı devletlerin haklarından ve Avrupa devletler Konseyi’nden faydalanmasını kabul etmesi,”³ Türkiye’nin Avrupa bütünleşmesi içinde yer alma isteğini anlamamızı kolaylaştırmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra bazı Avrupalı devletlerin bütünleşme konusunda önemli adımlar atmaya başlamaları ve Türkiye’nin de bu süreç içinde yer alabilmek amacıyla girişimlerde bulunması, Türkiye’nin Avrupalı devletlerle olan ilişkilerini günümüzdeki karmaşık yapısına taşımıştır. Bu anlamda, Avrupa Birliği (AB)’nin genişlemeden sorumlu Komisyon üyesi Olli Rehn’in “Türk toplumunun, Avrupa ve Asya, modern ve antik, laik ve dindar olmak üzere çeşitli evrensel medeniyet akımlarından doğan farklı tarihi ve kültürel unsurları barındıran çok geniş bir ergime potası”⁴ olduğunu ifade etmesi, “çeşitlilikte birleşmeyi”⁵ bütünleşmenin parolası olarak benimseyen AB’nin Türkiye ile olan ilişkilerinin genel yapısını tanımlaması anlamında önemlidir. Bu anlayış içerisinde, her ne kadar son derece sancılı ve inişli-çıkışlı da olsa, Türkiye’nin Avrupa bütünleşme süreci içinde yer alma çabalarının elli yıllık tarihine, bu süreci başlatan Ankara Anlaşması perspektifinden kısaca bakmak faydalı olacaktır.

Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkileri resmi olarak başlatan Ankara Anlaşması’nın yürürlüğe girişinin 50. Yıldönümü nedeniyle yazılan ve Türkiye’nin Avrupa bütünleşme süreci içindeki yerini ve tarihsel gelişimini hatırlatmayı amaçlayan bu makale, iki bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölümde Ankara Anlaşması ile ilgili bilgiler verilmekte, Anlaşmanın öncesinde yaşanan gelişmeler açıklanmakta, Anlaşmanın imzalanması ile ortaya çıkan yapı ve Anlaşma ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Makalenin ikinci bölümü de iki kısma ayrılmakta, ilk kısımda Gümrük Birliği öncesi Türkiye-AET ilişkileri incelenmekte, Katma Protokol ile Gümrük Birliği’ne geçiş, dönemler halinde ele alınmakta ve Türkiye’nin Avrupa Topluluğu (AT)’na başvurusu

3. Şaban H. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.480.

4. Olli Rehn [çeviren Onur Şen ve Hasan Kaya], *Avrupa’nın Gelecek Sınırları, Türkiye Bir Köprü mü, Köprübaşı mı Yoksa Ergime Potası mı?* (İstanbul: 1001 Kitap Yayınevi, 2007), s.127.

5. Olli Rehn [çeviren Onur Şen ve Hasan Kaya], *Avrupa’nın Gelecek Sınırları, Türkiye Bir Köprü mü, Köprübaşı mı Yoksa Ergime Potası mı?*, s.61.

anlatılmaktadır. İkinci kısımda, Gümrük Birliği sonrası gelişmeler çerçevesinde Türkiye-AB ilişkilerinde müzakerelerin başlaması ve ilişkilerin güvenlik boyutu kısaca incelenmektedir. Makale, genel bir değerlendirmenin ve sonucun yer aldığı bölümle sona ermektedir.

ANKARA ANLAŞMASI VE İLİŞKİLERİN BAŞLANGICI

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa ile olan ilişkilerini daha çok siyasal bir yapı üzerine oturtmuştur. Buna göre bir yandan batılılaşma düşüncesi, diğer yandan savaş sonrası ortaya çıkan Sovyet tehlikesine karşı Batılı devletlerin yanında yer alma politikası, Türkiye'nin Avrupa ile olan ilişkilerinin temel noktaları olmuştur.⁶ Bu anlamda, savaş ertesinde “Batı için iyi olan Türkiye için de iyidir” sloganının genel olarak siyasal partiler tarafından da benimsenmesi, Türkiye-Avrupa ilişkilerini Türk siyasal hayatının önemli bir parçası haline getirmiştir.⁷ Örneğin, 1957 yılında Demokrat Parti (DP)'nin hükümet programında “Avrupa çapında bir serbest ticaret bölgesi” oluşturulursa, “Türkiye'nin buna samimiyetle katılacağı” ifadesi yer almıştır.⁸ Bu ifade, DP'nin Avrupa'daki entegrasyon trenini kaçırmak istemediğini göstermekte ve Dışişleri Bakanlığı bünyesinde 1957-1958 yıllarında oluşturulan diplomatik delegasyonun Semih Günver önderliğinde yaptığı çalışmalar da bu düşüncüyü desteklemektedir.⁹

Türkiye'nin savaş sonrası dönemde yeniden şekillenmeye başlayan uluslararası sistemde, Batının yanında yer alma ve Batı ile bütünleşme politikalarını hayata geçirebilmek için somut adımlar attığını görüyoruz. Türkiye, bu amaçlar için öncelikle siyasi bütünleşmenin bir göstergesi olarak Avrupa Konseyi'nin üyesi olmuş, güvenlik ile ilgili bütünleşme çabalarının bir sonucu olarak NATO'ya girmiş ve nihayet ekonomik olarak Batı ile bütünleşmek için 1959 yılında önüne çıkan EFTA¹⁰ ve Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) seçeneklerinden ikincisini seçerek¹¹ hem Batı ile bütünleşme düşüncesini kurumsal bir çerçeve içine oturtmuş, hem de Türkiye ile AET arasındaki ilişkileri başlatacak ilk adımı atmıştır. Bu gelişmelerin ışığı altında Türkiye, AET'ye başvurma kararı almıştır.

6. İbrahim Canbolat, “Yeni Avrupa Yapılanması ve Türkiye,” *Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 3/2, 1993/1994, s.82.

7. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.16.

8. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.53.

9. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*.

10. European Free Trade Area – Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi

11. Çalış, *Türkiye - Avrupa Birliği İlişkileri*, s.49.

ANKARA ANLAŞMASI ÖNCESİNDE YAŞANAN GELİŞMELER

Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, Türkiye'nin AET ile yaptığı ortaklık anlaşması ile başlamıştır. AET'yi kuran Roma Antlaşması'nın 238. maddesi, Topluluğun "bir üçüncü devletle karşılıklı haklar, yükümlülükler, ortak eylemler ve özel süreçler içeren"¹² bir ortaklık anlaşması yapmasına izin vermektedir. Bu çerçevede Türkiye, Topluluk ile olan ilişkilerini ortaklık¹³ düzeyine çıkartma talebini resmi olarak 31 Temmuz 1959 tarihinde Topluluğa iletmış, Topluluk da bu talebi kabul etmiştir. Aslında Türkiye'yi Topluluğa bu tarihte başvuru yapma konusunda harekete geçiren esas neden, 8 Haziran 1959 tarihinde Yunanistan'ın, AET'ye ortaklık anlaşması yapmak üzere başvurmasıdır. Bu başvuru, Türkiye'yi harekete geçirmiş ve Ankara da aynı taleple AET'ye başvurmuştur. Bir başka deyişle, Yunan başvurusu, Türkiye için itici bir güç olmuş,¹⁴ dolayısıyla, "Yunanistan'ı izlemek, onun peşini bırakmamak, Batı dünyasında Yunanistan yerini alırken geride kalmamak"¹⁵ düşüncesi, başvurunun duygusal yönünü oluşturmuştur. Böylece, Türkiye ile AET arasında bir ortaklık kurmak için 28 Eylül 1959'da başlayan görüşmeler, 24 Ocak 1963 tarihinde tamamlanmıştır.

1959-1963 döneminde Türkiye ile AET arasında on ayrı toplantı yapılmıştır. DP döneminde yapılan ilk toplantılarda Türkiye'nin, Gümrük Birliği'ne aşamalı olarak ulaşma isteği üzerine oturan memorandumu tartışılmıştır. Bu ilk toplantılar, özellikle 28 Eylül 1959'da Brüksel'de yapılan ilk toplantı, Türkiye'nin toplantıya hazırlıksız gelmesi sebebiyle bir sonuca ulaşamamış, 2-4 Aralık 1959'da yine Brüksel'de yapılan ikinci toplantıya bu defa hazırlıklı gelen Türkiye, ekonomi, ticaret, sanayi ve tarım konularında Topluluğu bilgilendirmiş, Topluluk da Türkiye'nin memorandumuna karşılık, gümrük birliğine tek aşamalı bir geçiş önerisi getirmiştir. Ayrıca, bu oturumda Topluluk, Türkiye ile esas müzakerelere başlama kararı almıştır.

Aslında, bu döneme damgasını vuran en önemli gelişme, 27 Mayıs 1960 tarihli askeri ihtilal ve sonrasındaki olaylardır. DP hükümetini deviren ihtilal sonrasında kurulan Milli Birlik Komitesi'nin başkanı olan orgeneral Cemal Gürsel, AET ile ilişkilerin de-

12. Çınar Özen, *Türkiye - Avrupa Topluluğu Gümrük Birliği ve Tam Üyelik Süreci Üzerine Etkileri* (İzmir: Ceylan Kitabevi Yayınları, 2002), s.11.

13. Ortaklık, Topluluk'la üçüncü bir ülke arasında, hedefi tam üyelik ya da Gümrük Birliği kurmak olan bir anlaşma biçimidir. Bkz., *Avrupa Topluluğu Sözlüğü*, (Ankara: Pelin Ofset Matbaacılık, 1984), s.77. Ayrıca, Ortaklık Anlaşmaları, örgüte katılmayı hedefleyen zayıf ekonomilerin güçlendirilmesini ön-gören düzenlemeler olarak da tanımlanabilir. Bkz., İrfan Kaya Ülger, *Avrupa Birliği Rehberi* (İzmit: Umuttepe Yayınları, 2008) s.178.

14. Çalış, *Türkiye - Avrupa Birliği İlişkileri*, s.56.

15. Mehmet Ali Birand, *Türkiye'nin Avrupa Macerası, 1959-1999* (İstanbul: Doğan Kitapçılık A.Ş., 2000), s.59.

vam edeceğini açıklayarak Türkiye'nin Avrupa ile olan politikasında bir değişiklik olmadığını bildirmiştir. Bu dönemde, Dışişleri bakanının Selim Rauf Sarper olmasına rağmen, AET ile ilişkileri yürütecek heyetin başına ticaret bakanı olan Cihat İren getirilmiştir. İhtilalden sonra bir süre askıya alınan görüşmeler, 1960 Ekim'inde yeniden başlamış, ihtilalden sonra yapılan bu ilk toplantıda Türkiye, Topluluk ile anlaşma yoluna gitmek istediğinden, önceki memorandumunu geri çekerek, Topluluğun yirmi iki yıl süreli tek aşamalı geçiş önerisini kabul etmiştir. Ancak, bu defa Topluluk, Türkiye için daha önce önerdiği tek aşamalı geçiş önerisini değiştirerek, Gümrük Birliği'ne gidecek iki ayrı formül hazırlamış ve bunu 20 Mart 1961'de Konsey'e sunmuştur. Bu formüllerden ilki Türkiye'ye iki vitesli bir anlaşma teklifi getirmiştir. Buna göre Topluluk, Türkiye'ye ilk olarak beş yıllık bir mali anlaşma yapmayı, sonra da Gümrük Birliği prensibini içeren bir ikinci anlaşma yapmayı teklif etmiştir. İkinci formül ise belirli bir süre bazı ekonomik ve finansal yardımları içeren ve fazla karışık olmayan bir ticaret anlaşmasıdır. Bu gelişmeler çerçevesinde, dördüncü toplantı 10 Nisan 1961'de yapılmış, Türkiye, AET'nin değişen politikasını anlamaya çalışmıştır. AET'nin değişen politikaları konusunda Türkiye, Gümrük Birliği'ne aşamalı olarak gidecek ilk önerisini yeniden bir memorandum olarak 24 Ağustos 1961'de Topluluğa iletmiştir. 1961 yılının Mart ile Eylül arasında hem Türkiye'nin hem de Topluluğun Gümrük Birliği'ne gidecek yol üzerinde anlaşamamaları, görüşmeleri çıkmaza sokmuştur. Nitekim, AET, 26-27 Eylül 1961 tarihlerinde yaptığı toplantılar sonucu, Türkiye'de serbest seçimler yapılincaya kadar Türkiye ile Gümrük Birliği'ne geçiş konusundaki görüşmeleri erteleme kararı aldığını açıklamıştır.

İhtilalden sonra yapılan ilk genel seçimlerde kurulan Adalet Partisi (AP) – Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) koalisyon hükümeti döneminde Dışişleri Bakanlığı görevini üstlenen Feridun Cemal Erkin, AET ile ilişkilerin yeniden başlaması konusunda büyük çaba sarfetmiş, bunun için Fransa Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle ile özel bir görüşme de yapmıştır. Erkin'in bu çabaları sonuç vermiş ve AET, Türkiye ile Gümrük Birliği'ne geçiş için görüşmelere devam edilmesine karar vermiştir. Bu dönemde AET ile büyükelçi Hasan Esat Işık başkanlığında bir yıl içinde beş ayrı toplantı yapılmış ve bu toplantıların sonunda önce Gümrük Birliği'ne geçiş konusunda Türkiye'nin 24 Şubat 1961 tarihinde yinelediği aşamalı geçiş önerisi benimsenmiş, sonra da “Türkiye ile AET Arasında Bir Ortaklık Yaratan Anlaşma,” 12 Eylül 1963 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır.¹⁶ Anlaşmanın imzalanmasıyla ilgili genel değerlendirilmelere bakıldığı zaman, aslında

16. Özen, *Türkiye-Avrupa Topluluğu Gümrük Birliği ve Tam Üyelik Süreci Üzerine Etkileri*, s.12.

Anlaşmanın çok bilinçli bir şekilde imzalanmadığı, anlaşmanın tam olarak nasıl sonuçlar doğuracağı ve hatta sürdürülüp sürdürülemeyeceğinin bile Türk yetkililer tarafından tam olarak bilinmediği anlaşılmaktadır.¹⁷ Genel ortak kanı, bu anlaşmanın sadece, Batı'ya “kanca atmak”¹⁸ için imzalanmış bir anlaşma olduğu yönündeydi. Yine de 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmesi kararlaştırılan Ankara Anlaşması'yla Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkilerin “hukuksal çerçevesi”¹⁹ çizilmiştir denebilir.

ANKARA ANLAŞMASI'NIN YAPISI VE GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye adına Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin tarafından imzalanan Ankara Anlaşması, 33 maddeden oluşan Esas Anlaşma, 11 maddeden oluşan Geçici Protokol ve 9 maddeden oluşan Mali Protokol ile niyet ve yorum bildirilerinden oluşmaktadır. Esas Anlaşma, genel olarak ortaklık ilişkisinin amaçları ve ilkeleri ile Türkiye'nin tam üyeliği ile ilgili hükümleri içerirken, geçici protokol, “ticari hükümlerin aksamadan uygulanması amacıyla hazırlanmış”; mali protokol de Türkiye'ye verilmesi planlanan 175 milyon ECU²⁰'lük “kredinin uygulanma esaslarını belirlemiştir.”²¹ Anlaşmanın 2. maddesinde yaratılacak ortaklığın amacı ve yöntemi belirtilmiştir. Buna göre, anlaşmanın amacı kısaca, “ taraflar arasında ticari ve ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi teşvik etmek”; yöntemi de “gittikçe gelişen” bir Gümrük Birliği kurmaktır. Anlaşmanın 3. 4. ve 5. maddelerinde söz konusu Gümrük Birliği'nin üç dönemde gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Buna göre, birinci dönem olan hazırlık döneminde Topluluk, yapacağı yardımlarla Türkiye ekonomisini güçlendirecek, böylece Türkiye, geçiş dönemi ve son dönem boyunca kendisine düşecek yükümlülükleri üstlenebilecektir. “Hazırlık döneminin süresi, Geçici Protokolde öngörülen yöntemlere uygun uzatma dışında beş yıl”²² olarak belirlenmiştir.²³ İkinci dönem olan geçiş döneminde tarafların, “karşı-

17. Birand, *Türkiye'nin Avrupa Macerası, 1959-1999*, s.168.

18. Birand, *Türkiye'nin Avrupa Macerası, 1959-1999*, s.171.

19. Özen, *Türkiye-Avrupa Topluluğu Gümrük Birliği ve Tam Üyelik Süreci Üzerine Etkileri*, s.12.

20. European Currency Unit – Avrupa Para Birimi

21. Rıdvan Karluk, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, (İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayınları, 1996), s.406.

22. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları, Cilt II (1945-1990), Kesim A (Çok Taraflı Bağlılar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), s.663.

23. Nitekim, Türkiye'nin sanayi mamulleri ihracatına daha ilk günden tam serbesti, tarım mamullerine çeşitli sürüm kolaylıkları, Türk el emeğine bazı avantajlar ve Türk ekonomisine de mali yardım öngörülmüştür. Bkz., Uluç Özülker, *Avrupa Siyasi İşbirliği, Türkiye – AET İlişkileri Üzerinde Düşünceler* (Ankara: ATAUM Yayınları, 1992), s.1.

lıklı ve dengeli yükümlülükler temeli üzerinden,” Türkiye ile Topluluk arasında bir gümrük birliğinin giderek gelişen biçimde yerleşmesi” ile “Türkiye’nin ekonomi politikalarının Topluluğunkilere yaklaştırılması, bunun için de gerekli ortak eylemlerin geliştirilmesi”²⁴ konusunda anlaştıkları ifade edilmiştir. 4. Maddede geçiş döneminin “kural dışı durumlar saklı kalmak üzere” on iki yılı geçemeyeceği de belirtilmiştir. Anlaşmanın 5. Maddesinde üçüncü ve son dönemin Gümrük Birliği’ne dayanacağı ve “bağıtlı tarafların ekonomi politikaları arasındaki koordinasyonun güçlendirilmesi gerektiği”²⁵ ifade edilmiştir. Anlaşmanın 6. maddesi, tarafların Hazırlık, Geçiş ve Son Dönem ile ilgili çalışmalarını yönetip yönlendirebilmeleri için, “Anlaşma ile verilen görevlerin sınırları içinde hareket eden”²⁶ bir Ortaklık Konseyi kurulmasını öngörmüştür.²⁷ Ankara Anlaşması’nın Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri açısından en önemli hükmü, 28. maddesidir. Bu madde, Türkiye’nin “Topluluğu kuran Antlaşmadan doğan yükümlülüklerin tümünün Türkiye tarafından üstlenebileceğini gösterdiğinde, bağıtlı taraflar Türkiye’nin Topluluğa katılması olanağını inceler”²⁸ demekle, Türkiye’nin tam üyelik için ehil olduğunu teyid etmiştir.²⁹

Anlaşma, ortaklığa ulaşmak için Gümrük Birliği kurulmasının gerekliliğini belirtmesine rağmen, hükümleri arasında Gümrük Birliği’ne ulaşmak için kesin bir plan ve program bulunmadığı için, onaylanmak üzere 20 Şubat 1964 tarihinde sunulduğu GATT³⁰’dan ilk defada onay alamamıştır.³¹ GATT genel kurulunda Anlaşma ile ilgili bü-

24. Sosyal, *Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlıları, Cilt II (1945-1990), Kesim A (Çok Taraflı Bağlılar)*, s.663.

25. Sosyal, *Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlıları, Cilt II (1945-1990), Kesim A (Çok Taraflı Bağlılar)*.

26. Sosyal, *Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlıları, Cilt II (1945-1990), Kesim A (Çok Taraflı Bağlılar)*, s.664.

27. Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin kurumsal yapısına, tarihi gelişimi içinde baktığımız zaman, ilişkilerde her yeni gelişme sonucu ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap verebilmek amacıyla yeni kurumsal yapıların oluşturulduğunu ve böylece zaman içinde ilişkilerin daha kapsamlı bir hale geldiğini görüyoruz. Buna göre, Ankara Anlaşması’nın imzalanmasını takiben, Anlaşmadan doğan haklar çerçevesinde; ortaklık organları olan Ortaklık Konseyi, Ortaklık Komitesi ve Karma Parlamento Komisyonu oluşturulmuş; gümrük indirimlerini hazırlamak amacıyla Gümrük İşbirliği Komitesi kurulmuştur. Katma Protokolün devreye girmesiyle birlikte ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara cevaben de “merkezi yönetim düzeyinde” yeni kurumlar ortaya çıkmıştır. Bu anlamda, Türkiye’yi Gümrük Birliği’ne hazırlamak için Gümrük Birliği Ortak Komitesi ile Türkiye-AB Karma İstişare Komitesi de oluşturulan kurumlar arasındadır. Ayrıca, Türkiye’nin üyelik müzakerelerine giden yolda ve üyelik müzakerelerinin başlamasıyla, yeni kurumların da hayata geçirildiğini görüyoruz. Bkz., Erol Esen ve Hasan Engin Şener, (der.), *Avrupa Birliği’ne Uyum Sürecinin Örgütlenmesi: Türkiye, Macaristan ve Polonya* (Ankara, AKVAM, 2009), s.35.

28. Sosyal, *Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlıları, Cilt II (1945-1990), Kesim A (Çok Taraflı Bağlılar)*, s.669.

29. Sinan Ülgen, *AB ile Müzakere El Kitabı, Ne Bekliyoruz, Ne Olacak* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), s.2.

30. General Agreement on Tariffs and Trade - Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması.

31. Karluk, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, s.405.

yük tartışmalar yaşanmış, Brezilya, Uruguay gibi az gelişmiş ülkeler AET'nin Türkiye'ye tanıdığı ayrıcalıkların, diğer az gelişmiş ülkelerin ihracatlarını olumsuz yönde etkileyeceğini belirtmişlerdir. İngiltere de açık bir plana sahip olmayan böyle bir Anlaşmanın kendi çıkarlarına uymayacağını öne sürerek, "kendisinin ayrıcalığa sahip olduğu maddelerde Türk vergi indirimleri 1961 seviyesine ya da AT'nin Ortak Gümrük Tarifesine ininceye kadar Türkiye'den, AT ülkeleri lehine bir fark gözetmeyeceği konusunda yazılı teminat istemiştir."³² Bütün bu tartışmaların sonucu olarak Ankara Anlaşması, GATT'dan "onay alamadan ama aynı zamanda reddedilmeden; bir çerçeve anlaşması olarak geçmiştir."³³

Yunanistan'ın Avrupa Topluluğu'na başvurusu sonrası imzalanan Atina Anlaşması ile Ankara Anlaşması'nı kısaca karşılaştırsak, hem Yunanistan'ın hem de Türkiye'nin Avrupa Topluluğu ile olan ilişkilerine hangi düzeyde başladıkları konusunda bir fikrimiz olabilir. Atina Anlaşması yetmişiki madde, Ankara Anlaşması otuzüç maddedir. Atina Anlaşması'nın metni daha kesin ifadelerle kaleme alınmıştır. Atina Anlaşması'nın metninde ortaklığın tek bir dönem sonunda otomatik olarak gerçekleşeceği belirtilirken, Ankara Anlaşması'nda ortaklığın üç aşamalı dönem sonunda otomatik olarak değil ancak tarafların uygun görmesi sonucu gerçekleşebileceği ifade edilmiştir. Ayrıca, Türkiye'nin kullanabileceği tercihli tarife kotaları (işlenmemiş tütün, üzüm, kuru incir ve fındık için) Yunanistan'a verilenlere nispetle hem nitelik hem de nicelik açısından daha dar bir çerçeveye sahiptir. Dolayısıyla, Atina Anlaşması hem bir çerçeve hem de bir uygulama anlaşması³⁴ iken, üç aşamalı bir yapıya sahip olan Ankara Anlaşması'nın Roma Antlaşması'na benzediği ve bir ön-ortaklık³⁵ düzeni kurduğu söylenebilir.³⁶

GÜMRÜK BİRLİĞİ ÖNCESİ TÜRKİYE–AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ

GÜMRÜK BİRLİĞİ İÇİN HAZIRLIK DÖNEMİ

Ankara Anlaşması'nın 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmesi ile başlayan hazırlık dönemi, geçici protokolde beş yıl olarak öngörülmesine rağmen dokuz yılda, 1

32. Karluk, *Avrupa Birliği ve Türkiye*.

33. 33 maddeden oluşan Ankara Anlaşması, ana esasları belirliyor olmasına rağmen, 64 maddeden oluşan Katma Protokol geçiş dönemi ile ilgili uygulamanın esaslarını ortaya koyduğundan, Ankara Anlaşması bir çerçeve anlaşmasıdır. Bkz., İlber Ortaylı, "Türkiye'nin Batılılaşma Hareketlerine Genel Bakış," *Avrupa Birliği El Kitabı, Avrupa Birliği ve Türkiye – Avrupa Birliği İlişkileri Semineri, 20-31 Mart 1993* (Ankara: TCMB, Personel Genel Müdürlüğü, 1993), s.179.

34. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.117.

35. Ahmet Gökdere, *Avrupa Topluluğu ve Türkiye ile İlişkiler* (Ankara: ATAUM Yayınları, 1991), s.217.

36. Roma Antlaşması'nın 8. maddesinin ilk paragrafında, ortak pazarın 12 yıllık bir geçiş dönemi sürecinde aşamalı olarak kurulacağı belirtilmiştir.

Ocak 1973 tarihinde tamamlanmış ve “Türk ekonomisiyle Topluluk ekonomisi arasındaki farkı azaltmak üzere Türkiye’ye tek taraflı tarife kotaları açılarak ödümler verilmiştir.³⁷ Buna göre, hazırlık dönemi, Türkiye’ye “tarım ürünleri ihracatında birtakım kolaylıklar” sağlamayı hedeflemiş ve böylece “AET ülkelerine olan ihracatını destekleme amacına” yönelmiştir. Bu dönemde AET tarafından, tütün, kuru üzüm, fındık ve kurutulmuş incir için gümrük kontenjanları sağlanmıştır.³⁸

Geçici protokolün 1. Maddesi, “Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden dört yıl sonra,” Ortaklık Konseyi’nin “Türkiye’nin ekonomik durumunu gözönünde bulundurarak,” geçiş dönemi ile ilgili şartları, usulleri ve süreleri ile ilgili hükümleri bir Katma Protokol ile tespit edeceğine hükmetmiştir. Ancak Türkiye, 16 Mayıs 1967’de, yani yukarıda belirtilen 4 yıllık zamanının dolmasını beklemeden Topluluğa, Geçiş Dönemi görüşmelerinin başlatılmasını talep etmiştir. Türkiye’nin bu konuda acele etmesinin en önemli sebebi, hem genişleme hem de derinleşme konularında adım atmaya başlayan Topluluğun, Türkiye’yi ihmal edeceği endişesi olmuştur. Aynı zamanda, yeni Türk sanayi ürünleri için AT pazarlarına giriş kolaylıkları sağlama mecburiyetinin ortaya çıkması da önemli bir sebep olarak gösterilebilir. Topluluk da bu talebe karşı, 1969 Aralığında Geçiş Dönemine yönelik müzakerelerin başlatılması kararı almıştır.³⁹

GÜMRÜK BİRLİĞİ İÇİN GEÇİŞ DÖNEMİ, KATMA PROTOKOL VE TAMAMLAYICI PROTOKOL

Bu gelişmelerin sonucu olarak, Katma Protokol, taraflar arasında geçiş dönemi ile ilgili uygulamanın hukuki yapısını hazırlamak için 23 Kasım 1970 tarihinde imzalanmıştır. 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe giren Katma Protokol, geçiş dönemiyle ilgili koşulları, yöntemleri, sıraları ve süreleri⁴⁰ belirlemiş; bu protokole eklenen mali protokolle de Türkiye’ye bu dönem içinde yapılması kabul edilen finansal destekle ilgili tablo benimsenmiştir.⁴¹ Altmışdört madde ve ona ekli bir protokolden oluşan Katma Protokol aynı zamanda hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımına ilişkin hükümler ile ulaştırma, rekabet, vergileme usul ve esasları ile tüm mevzuatın tarım, ekonomi ve ticaret politikalarına uyumlaştırılması konularını da kapsamaktadır.⁴² Katma Protokole gö-

37. Karluk, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, s.410.

38. Harun Gümrükçü, *Türkiye ve Avrupa Birliği, İlişkinin Unutulan Yönleri, Dünü ve Bugünü*, (İstanbul: Beta Yayınları, 2002), s.99.

39. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.143-147.

40. Özen, *Türkiye - Avrupa Topluluğu Gümrük Birliği ve Tam Üyelik Süreci Üzerine Etkileri*, s.16.

41. Mali protokolde Türkiye’ye 195 milyon ECU’lük bir yardımın 5 yıllık bir süre içinde kullanılmasını öngörülmüştür.

42. Çalış, *Türkiye - Avrupa Birliği İlişkileri*, s.185.

re, Türkiye en geç yirmiiki yıl içinde “Topluluğa karşı gümrük vergilerini indirecek, miktar kısıtlamalarını kaldıracak, Topluluğun ortak gümrük tarifesine uyum sağlayacak ve kendi mevzuatında Gümrük Birliği için gerekli hukuki değişiklikleri gerçekleştirecektir.”⁴³

Ancak, Katma Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra uluslararası arenada yaşanan değişiklikler ve Topluluğun yeni adımlar atması, Katma protokolün önemini azaltmıştır. Örneğin OPEC⁴⁴ üyelerinin petrol fiyatlarını yükseltmesiyle başlayan petrol krizi ve bu krizden Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinin etkilenmesi önemli bir sorun yaratmıştır. Aynı zamanda, ilk genişleme dönemini takiben, Topluluğun ticari ilişkilerini küresel düzeye yayma düşüncesinin bir sonucu olarak başta Afrika, Karayip ve Pasifik ülkeleri olmak üzere farklı ülkeler için değişik taviz sistemleri geliştirmesi, Katma Protokol ile Türkiye’ye sağlanan koşullarda önemli değişikliklere sebep olmuştur.⁴⁵ Örneğin, Türkiye’nin sanayi mamullerine tanınan tavizlerin, “gelişmekte olan ülkelere de sağlanmış olması dolayısıyla, kayırcı olma niteliğini” sona erdirmiştir. Topluluk, EFTA ülkeleriyle yaptığı serbest mübadele anlaşmaları ile GATT çerçevesinde taahhüt ettiği tarife indirimlerini yıpratmış, Türkiye’nin taviz marjını daraltmıştır.⁴⁶ Tarım sektöründe, Türkiye’ye tanınan tavizlerin üçüncü ülkelere de tanınması, örneğin Topluluğun, Türkiye ile benzer ürünler üreten ve dolayısıyla Türkiye’ye benzer ihracat yapısına dayalı Akdeniz ülkeleriyle tercihli ilişkiler geliştirmesi,⁴⁷ Türkiye’nin aleyhine olmuştur. Dolayısıyla, Türkiye, Topluluktan ilk genişleme süreci sonunda üyelerinin sayısının artması, genelleştirilmiş tercihler sistemi ve global Akdeniz politikasının yürürlüğe girmesiyle değişen yeni durumlara uygun olarak, yeni ayrıcalıkların tanınmasını ve bunun için bir protokol yapılmasını istemiştir. Topluluk da bu talebi kabul ederek 30 Haziran 1973’te Türkiye ile AT arasında bir “Tamamlayıcı Protokol” imzalanmıştır. Ancak bu protokolün yürürlüğe konması onüç yıl almıştır.⁴⁸

BEKLENTİLERİN ÇELİŞMESİ, STRATEJİLERİN FARKLILAŞMASI VE KURUMLARIN SÜRTÜŞMESİ

Genel olarak, bu dönemdeki gelişmelerin ve özellikle Topluluk ile Türkiye’nin izlediği stratejilerin ve dolayısıyla yönelimlerin farklı olması, ilişkileri istenen düzeye çı-

43. Özen, *Türkiye - Avrupa Topluluğu Gümrük Birliği ve Tam Üyelik Süreci Üzerine Etkileri*, s.17.

44. Organization for Petroleum Exporting Countries – Petrol İhraç Eden İlkeler Örgütü

45. Özülker, *Avrupa Siyasi İşbirliği, Türkiye – AET İlişkileri Üzerinde Düşünceler*, s.2.

46. Özülker, *Avrupa Siyasi İşbirliği, Türkiye – AET İlişkileri Üzerinde Düşünceler*, s.3.

47. Özülker, *Avrupa Siyasi İşbirliği, Türkiye – AET İlişkileri Üzerinde Düşünceler*, s.2,3.

48. Topluluk Protokolü 1977’de onaylamasına rağmen, TBMM’nin protokolü onaylaması 1986’yı bulmuştur (Çalış, *Türkiye - Avrupa Birliği İlişkileri*, s.191).

karamamıştır. Topluluğun serbest ticaret konusunda Türkiye’den beklentilerinin, Türkiye’nin benimsediği korumacı politikalarla çelişmesi, Türkiye’nin ortak pazar için öngörülen çalışmalara isteksizce yaklaşmasına sebep olmuştur. Türkiye’nin Topluluk ile kurduğu ilişkileri daha çok siyasi açıdan değerlendirmesi ancak Topluluğun ekonomik çabalar beklemesi, hem Türkiye ile Topluluk arasındaki resmi ilişkilerde hem de Türkiye’nin içindeki kurumlarda önemli anlaşmazlıklara yol açmıştır.⁴⁹ Bu anlamda Dışişleri Bakanlığı ile Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) arasındaki sürtüşmelerin; bir başka deyişle, 1967 ile 1971 yılları arasında söz konusu iki kurum arasında yaşanan güç çatışmasının, Türkiye ile Topluluk arasındaki ilişkileri aksattığı bir gerçektir.⁵⁰ Bu dönemde; DPT, Türkiye’nin AT ile Gümrük Birliği kurma sürecini yavaşlatmış, örneğin sanayi malları listesinin yapılmasını bir yıl geciktirmiştir. DPT, Türk ekonomisi Topluluk üyesi sanayileşmiş ülkelerle rekabet edecek seviyeye gelmeden Geçiş Döneminin başlatılmasına karşı çıkmıştır. Geçiş Dönemi şartlarını, Osmanlı sanayisini çökerten 1838 Türk-İngiliz Ticaret Sözleşmesi’ne benzeten DPT yöneticileri, AT yerine Bölgesel İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı’nı bir alternatif yol olarak göstermişlerdir.⁵¹ Sonuç olarak, ortaklığın ikinci dönemi, Toplulukla uyum halinde, fakat bürokrasinin bir bölümü Topluluk ile yakın ilişkiler kurmaya karşı olduğu için zorluklar içinde geçmiştir.⁵²

1980’Lİ YILLAR VE AT’YE TAM ÜYELİK BAŞVURUSU

Katma Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra hız kazanması beklenen ilişkiler, yukarıda sözü edilen gelişmeler yüzünden istenilen düzeyde gerçekleşmemiş ve hatta yavaş gelişen bu ilişkiler, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ile bir kez daha kesintiye uğramıştır. Ordunun, siyasal partilerin dağıtılmasına karar vermesiyle, Topluluk 600 milyon ECU’lük mali protokolü askıya aldığını açıklamış, özgürlüklerin kısıtlanmaya devam etmesi sonucunda da 1982 yılında ortaklığı askıya almıştır.⁵³ Aynı zamanda, 1980’li yıllar, önce Yunanistan’ın sonra da Portekiz ve İspanya’nın Topluluğa tam üye olduğu yıllardır. Bu dönemde, Topluluk Akdeniz bölgesine genişlerken, Türkiye’nin Topluluk ile

49. Taner Berksoy, “Türkiye – Avrupa Birliği İlişkilerinin Anatomisi,” *Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 6/1, (1998), s.33,34.

50. Taner Berksoy, “Türkiye – Avrupa Birliği İlişkilerinin Anatomisi,” *Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 6/1, (1998).

51. Bölgesel İşbirliği ve kalkınma Teşkilatı, 1965 yılında İran, Pakistan ve Türkiye arasında, ekonomik işbirliğini geliştirmek amacıyla kurulmuş, ancak örgüt ile olan dış ticaret dört yılda sadece toplam ticaretin ancak %1’ine ulaşabilmiştir. Bkz., Çalış, *Türkiye - Avrupa Birliği İlişkileri*, s.164).

52. Dominik Lasok, “The Ankara Agreement: Principles and Interpretation,” *Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1/1-2, (1991), s.51.

53. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.248.

olan ilişkilerinde geriye gidilmiştir.⁵⁴ Bu dönemde Türkiye, Yunanistan'ın tam üyeliğine, yapılan uyarılara rağmen sessiz kalmıştır. Deneyimli diplomat Kamuran Gürün'e göre "Türkiye, bir bakıma Yunanistan'ın bugün kendisine karşı insafsızca kullandığı silahı elde etmesine seyirci kalmıştır."⁵⁵ 1980 müdahalesinden sonra Dışişleri Bakanlığına İltis Türkmen atanmış ve 1981 tarihli Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında AT'ye tam üyelik başvurusu için hazırlık yapılmasına karar verilmiştir.⁵⁶

Türkiye ancak 14 Nisan 1987 tarihinde Topluluğa tam üyelik müracaatı yapmakla ilişkileri yeniden canlandırmayı amaçlamıştır. Ancak Topluluk, Türkiye'nin bu talebini 1992 yılı sonunda oluşacak Tek Pazar sonrasına bırakma kararı alırken, Türkiye ile olan ilişkileri geliştirmek için de bir dizi öneriler paketi açıklamıştır. Topluluğun Akdeniz ülkeleri ile ilişkilerden sorumlu Komisyon üyesi Abel Matutes tarafından hazırlanan ve Matutes Paketi olarak bilinen bu öneriler; Gümrük Birliği'nin 1995 yılında tamamlanması, 600 milyon ECU değerindeki 4. mali protokole işlerlik kazandırılması, Türkiye ile Topluluk arasında sanayi ve teknoloji konularında işbirliğine güç verilmesi ile siyasal ve kültürel işbirliğine işlerlik kazandırılmasıdır.⁵⁷ Aslında Komisyon raporunda yer alan tekliflerin tekrarından ibaret olan ve Haziran 1990 yılında tamamlanan Matutes Paketi, Yunanistan'ın vetosu sebebiyle, bir başka deyişle, yürürlük için gerekli olan "oybirliği" sağlanamadığı için yürürlüğe girememiştir.⁵⁸ Buna rağmen Matutes paketi, Türkiye tarafından olumlu karşılanmıştır. Türkiye'nin yürürlüğe dahi girmeyen bir girişimi olumlu karşılaması, "Batının, Türklere ne verilirse kabul ederler şeklindeki görüşün teyit edilmesi" anlamında manidardır.⁵⁹

GÜMRÜK BİRLİĞİ İÇİN SON DÖNEM

Ankara Anlaşması'nın 2. ve 5. Maddelerinde de belirtildiği üzere, üçüncü ve son dönem, Gümrük Birliği'ne dayanmaktadır. Buna göre Anlaşmanın 5. Maddesinde, bu dönemde "akit tarafların ekonomi politikaları arasındaki koordinasyonu güçlendirmele-ri" gerektiği belirtilmiştir.⁶⁰ Bu çerçevede, 1995 yılında Brüksel'de yapılan 36. Dönem Ortaklık Konseyi toplantısında AB ile Türkiye arasında bir Gümrük Birliği kurulması

54. Ortaylı, *Türkiye'nin Batılılaşma Hareketlerine Genel Bakış*, s.185,186.

55. Kamran İnan, *Dış Politika* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993), s.82.

56. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.247.

57. Ortaylı, *Türkiye'nin Batılılaşma Hareketlerine Genel Bakış*, s.185,186.

58. Ülger, *Avrupa Siyasi İşbirliği, Türkiye – AET İlişkileri Üzerinde Düşünceler*, s.179.

59. İnan, *Dış Politika*, s.69.

60. 1/95 sayılı karar - 2

hükme bağlanmış ve 1 Ocak 1996 tarihi itibarıyla yürürlüğe girmiştir.⁶¹ Ankara Anlaşması'nın 10. maddesi de Gümrük Birliği ile ilgili kuralların Topluluğun hem iç hem de dış ticaretini kapsayacağını yani, üye ülkeler arasındaki ticaretin yanısıra üye ülkelerle Topluluk-dışı ülkeler arasındaki ticareti de içine alacağını hükme bağlamıştır.⁶²

Ancak, Türkiye ile yapılan Gümrük Birliği anlaşması, Türkiye'yi AB'ye daha çok yaklaştırmak için rekabet, teknik mevzuatın uyumlaştırılması, tekellerin kaldırılması ve fikri mülkiyetin korunması gibi Ortak Ticaret ve Ortak Rekabet Politikalarına uyumu da içermektedir.⁶³ 6 kısım, 4 bölüm, 66 madde ve 10 ek belgeyi içeren 1/95 sayılı kararla büyük ölçüde mal ve sermayeye özgürlük tanınmış, kısmen hizmetler ve kamu alımları serbestleştirilmiş ancak emeğin serbest dolaşımı konusunda mesafe alınmamıştır.⁶⁴ Ayrıca, 1/95 sayılı karar, mevzuat uyumunun sağlanmasından sorumlu bir kurum olan Ortaklık Komitesi'nin oluşturulmasını da hükme bağlamıştır.⁶⁵

GÜMRÜK BİRLİĞİ SONRASI TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ

Soğuk Savaş ertesinde dinamikleri farklılaşan uluslararası sistemde, Yugoslavya'da başlayan kriz ve sonrasında yaşanan savaş; Sovyetler Birliği'nden ayrılıp bağımsızlığını yeni kazanan Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri (MDAÜ)'nin, Avrupa bütünlüşme sürecine dahil edilme planları ve iki Almanya'nın birleşmesi, Avrupa Birliği'nin yeni politikalar üretmesine ve böylece Avrupa bütünlüşme sürecine ait çerçevenin yeniden çizilmesine sebep olmuştur. Bir başka deyişle, Avrupa Birliği, Soğuk Savaş sonrası dönemde karşılaştığı olaylar neticesinde insan hakları ve demokrasi gibi değerleri ön pla-

61. Gümrük Birliği, malların serbest dolaşımı ile üçüncü ülkelerden gelen ithalat için de aynı tarifeyi ve ticaret politikalarını uygulamak esası üzerine oturmaktadır. Bir başka deyişle, Gümrük Birliği, ortak gümrük tarifesine uyum sağlamak, gümrükleri sıfırlamak, eş etkili vergiler ile tekstil ve hazır giyim alanlarında tarife dışı engelleri kaldırmak için her yıl kararnamelerle gerekli indirimleri yapmaktadır. *Bkz.*, Ali Bozer, "Türkiye - AT İlişkileri ve 1992 Tek Pazar Programı," *Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1/1-2, (1991), s.9.

62. Lasok, *The Ankara Agreement: Principles and Interpretation*, s.31.

63. Çalış, *Türkiye - Avrupa Birliği İlişkileri*, s.318.

64. Çalış, *Türkiye - Avrupa Birliği İlişkileri*, s.319.

65. Ortaklık Komitesi, Ortaklık Konseyi'nin gündemini hazırlamak ve Ortaklık Konseyi'nin vereceği talimatlara uygun olarak ortaklık ilişkisiyle ilgili teknik sorunlar üzerinde incelemeler yapmakla görevlidir. Ayrıca, Ortaklık Konseyi'ne tavsiyelerde bulunmak ve Gümrük Birliği'nin düzgün işleyişi hakkında görüş bildirmek için 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi kararı uyarınca kurulan Gümrük Birliği Ortak Komitesi, kendi iç tüzüğünü hazırlamakta ve görevlerini yerine getirme konusunda kendine yardımcı olacak alt komiteleri veya çalışma gruplarını kurmaktadır. *Bkz.*, Müjde Oktay, *Açıklamalarıyla Birlikte 1/95 Sayılı Türkiye - AB Ortaklık Konseyi Kararı ve GATT, 1994 Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Tedbirler Kodu ile Korunma Tedbirleri Anlaşması* (İstanbul: İSO Yayınları, 1995), s.111.

na çıkartarak, Avrupa kimliğini yeniden tanımlama ihtiyacı duymuştur. Bu ihtiyacın bir sonucu olarak, 1993 yılında toplanan Kopenhag Zirvesi'nde alınan kararlar, üyelik için istenen kriterleri, söz konusu değerlerin etrafında toplamıştır.⁶⁶ Buna göre, demokrasi ve insan haklarına saygı, hukuk devleti niteliği, azınlıkların korunması; serbest piyasa ekonomisi, AB ile rekabet edebilme düzeyi; tam üyeliğin sorumluluğunu ve Topluluk müktesebatını üstlenebilme ve uygulayabilme yeteneği ile Birliğin yeni üyeleri kabul edebilme kapasitesi, Kopenhag Kriterleri olarak tanımlanan, üyeliğe kabulün yeni şartları olmuştur.⁶⁷

Kopenhag Kriterleri, Türkiye açısından Gümrük Birliği anlamında olumlu, tam üyelik için olumsuz olmuştur.⁶⁸ Nitekim, Ortaklık Konseyi'nin 8 Kasım 1993 tarihli toplantısında, 1995'in sonuna kadar Gümrük Birliği'nin tamamlanması kararlaştırılmıştır.⁶⁹ Bu çerçevede Türkiye, 1 Ocak 1996 tarihinde üçüncü ülkelere karşı AB'nin Ortak Gümrük Tarifesi (OGT)'ni kabul etmiş, ancak Türkiye'nin OGT'ye uyumu, "hassas ürün" olarak nitelendirilen otomobil, mobilya, ayakkabı gibi bazı ürünler için geç gerçekleşmiş, Türkiye, bu ürünlerle ilgili son gümrük vergisi indirimini 2000 yılında yapmış ve OGT'ye tam uyum yükümlülüğünü 2001 yılı başından itibaren yerine getirmiştir. Bu şekilde, Türkiye ile AB arasında Gümrük Birliği, sanayi ürünleri açısından eksiksiz olarak sağlanmıştır.⁷⁰

1990'lı yılların başından itibaren, Türkiye'nin sürekli olarak eleştirildiği insan hakları ve demokrasi konularının, Topluluk tarafından kuvvetle vurgulanmaya başlanması ve sonrasında da üyeliğe kabul kriterleri arasında yer alması, Türkiye'yi zorlu bir sürecin içine sokmuştur. Bunun yanısıra, kırk yıldır atıl durumda bulunan Batı Avrupa Birliği (BAB)'nin, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin inisiyatifi çerçevesinde, Topluluk ile NATO arasında bir köprü olarak kabul edilmesi ve Avrupa'nın güvenliğine katkı sağlayacak bir kuruluş olarak yeniden gündeme alınması, Türkiye'nin Topluluk tarafından dışlanmışlık duygusunu körüklemiştir. Bu arada, Türkiye'nin 1990-1991 Körfez Krizi'nde gerçekleştirdiği girişimlerin, AB'yi dolaylı ve sınırlı olarak etkilemesine rağmen, bu krizin Kore Savaşı sonrası Türkiye'nin NATO'ya girişini kolaylaştırdığı gibi bir etki göstermediğini de belirtmek gerekir.⁷¹ Ancak, Türkiye'yi Birlik'in dışına iten asıl geliş-

66. Richard T. Griffiths ve Durmuş Özdemir, (der.), *Turkey and the EU Enlargement* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), s.24.

67. Ülgen, *AB ile Müzakere El Kitabı, Ne Bekliyoruz, Ne Olacak*, s.10.

68. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.303.

69. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.305.

70. Nurettin Bilici, *Avrupa Birliği ve Türkiye, Mali Yardımlar, Vergilendirme* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6. Baskı, 2013), s.100.

71. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.295.

me, AB'nin, 1997 yılında yapılan Lüksemburg Zirvesi'nde, MDAÜ'nin altısı ile tam üyelik müzakerelerine başlama kararı alıp, diğerlerine adaylık statüsü verirken, Türkiye'ye genişleme stratejisinde yer vermemesidir.⁷²

Komisyon, 20 Temmuz 1997 tarihinde Avrupa'nın geleceği ve genişlemesi ile ilgili perspektiflerini ortaya koyduğu ve alt başlığı "Birliği Güçlendirmek ve Genişlemeyi Hazırlamak" olan Gündem 2000 adlı kapsamlı bir çalışma yayınlamıştır. Gündem 2000'de MDAÜ'nin iki grup halinde genişlemeye dahil edileceği belirtilirken, Türkiye'ye bu gruplar içinde yer verilmemiştir. Gündem 2000, 10-12 Aralık 1997'de gerçekleştirilen Lüksemburg Zirvesi'nde benimsenirken, sonuç bildiğesinde Birliğin Türkiye'den Kıbrıs konusuna çözüm bulmasını istemesi ve insan hakları konusunda sert eleştiriler yapması, Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirmiştir.⁷³ Bu gelişmelerden sonra Türkiye, AB ile siyasi diyalogunu askıya aldığını açıklamıştır.⁷⁴

Lüksemburg kararlarından sonra ABD, Türkiye'nin yanında yer alarak Avrupa Birliği'ne Türkiye'nin durumunun yeniden değerlendirilmesi konusunda büyük baskı yapmıştır. 1997 Aralık ayı ile 1999 Aralık ayı arasındaki dönemde özellikle ABD Dışişleri Müsteşar Yardımcısı Strobe Talbot, Dışişleri Müsteşarı Mark Grossman, Ankara Büyükelçisi Mark Parris ve Atina Büyükelçisi Nicholas Burns, Lüksemburg kararlarına tepki göstererek, Türkiye'nin genişleme sürecine alınması konusunda ciddi lobi faaliyetlerinde bulunmuşlardır.⁷⁵

Lüksemburg Zirvesi'nde yaşanan büyük hayal kırıklığından sonra AB Komisyonu, Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi ve Gümrük Birliği'nin derinleştirilmesi amacıyla Türkiye için bir strateji belgesinin hazırlanmasını istemiştir. Buna göre, Mart 1998'de hazırlanan "Türkiye için Avrupa Stratejisi" belgesinde tarımdan iletişime, hizmetlerin serbest dolaşımından sanayi alanında işbirliğine kadar geniş bir alanda ilişkilerin geliştirilmesinden bahsedilmesine rağmen, bu belge somut bir fayda sağlamamıştır. Ancak, strateji belgesinin de kabul edildiği 1998 Haziran'ında gerçekleştirilen Cardiff Zirvesi'nde Türkiye ile ilgili "üyelik için ehil" ifadesi yerine "üyelik adayı" tanımlamasının yapılması olumlu bir adım olarak değerlendirilebilir.⁷⁶

Türkiye-AB ilişkilerinde 1999 yılı önemli bir köşe taşı olarak kabul edilebilir. Öncelikle, 1999 tarihli ilerleme raporunda Türkiye'nin aday ülke olarak ilan edilmesinin,

72. Griffiths ve Durmuş, *Turkey and the EU Enlargement*, s.25.

73. Griffiths ve Durmuş, *Turkey and the EU Enlargement*.

74. Ülgen, *AB ile Müzakere El Kitabı, Ne Bekliyoruz, Ne Olacak*, s.4.

75. Nathalie Tocci, *Türkiye'nin Avrupa'daki Geleceği, ABD – AB – Ortadoğu Üçgeninde Türkiye'nin Yeri* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2013), s.152.

76. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.361.

ilişkiler için önemli bir adım olacağı ifade edilmiş, bu tavsiye kararı çerçevesinde AB, 11-12 Aralık 1999 tarihlerinde gerçekleştirdiği Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülke olduğunu açıklamıştır. Bu kararın alınmasında birçok faktörün rol oynadığı söylenebilir. Örneğin, Türkiye'nin demokratikleşme konusunda ciddi adımlar atması; mesela Devlet Güvenlik Mahkemesinin (DGM) yapısının sivilleştirilmesi, ölüm cezasının kaldırılması, siyasal partilerin kapatılmasının zorlaştırılması, Birliğin takdirini toplayan, son derece önemli gelişmelerdir. Bunun yanısıra, 1997 yılında toplanan Lüksemburg Zirvesi ile 1999 yılında yapılan Helsinki Zirvesi arasında, Birliğin Türkiye'ye bakışının değişmesinde; Almanya'da iktidarın değişmesiyle, Türkiye'ye daha ılımlı yaklaşan bir hükümetin işbaşına gelmesi ve Gölcük'te yaşanan deprem sonrası Türk-Yunan ilişkilerinin yakınlaşması⁷⁷ gibi Birliğin iç dinamiklerinin ve güç dengelerinin değişmesi⁷⁸ yanında önemli konjonktürel olayların da etkili olduğu söylenebilir.⁷⁹

Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin adaylığının ilan edilmesiyle Türkiye-AB ilişkileri yeniden normal seyrine girmiştir. Bu çerçevede, 11 Nisan 2000 tarihinde yapılan Ortaklık Konseyi toplantısında, ilişkilerin üyelik yolunda ilerlemesini sağlayacak temel kararların alınarak, Türkiye'ye diğer adaylarla eşit muamele yapılacağı belirtilmesi ve bir katılım öncesi stratejisi başlatılacağı açıklanması, önemli gelişmeler olarak kabul edilebilir. Bu toplantıda ayrıca tarama sürecini gerçekleştirmek için Ortaklık Komitesine bağlı ve ortaklığın önceliklerinin uygulanmasını takip etmekle görevli 8 alt komite⁸⁰ kurulmasına da karar verilmiştir.⁸¹

1999 yılında açıklanan İlerleme Raporu'nda yer alan değerlendirmeler ve ardından Helsinki'de Türkiye'nin adaylığının ilan edilmesi ile başlayan süreç, Nisan 2000'de yapılan Ortaklık Konseyi sonrasında, AB Komisyonu'nun 8 Kasım 2000'de açıkladığı Katılım Ortaklığı Belgesi ile yeni bir boyut kazanmıştır.⁸² Türkiye için bir yol haritası niteliğinde olan Katılım Ortaklığı Belgesi, Türk hükümetinin kısa ve orta vadede—Kopenhag Kriterleri gibi—yerine getirmesi gereken öncelikleri ortaya koymuş,⁸³ bir başka de-

77. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, ss.367-371.

78. Oğuz Esen ve Filiz Başkan, (der.), *Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri, Beklentiler ve Kaygılar* içinde Meltem Müftüler-Baç, "Avrupa Birliği Genişleme Süreci: Türkiye - AB İlişkilerine Kuramsal Bir Yaklaşım," (Ankara: Eflatun Yayınevi, 2009), s.28.

79. Çalış, *Türkiye - Avrupa Birliği İlişkileri*, ss.367-371.

80. Söz konusu alt komiteler: 1.Tarım ve Balıkçılık, 2. İç Pazar ve Rekabet, 3. Ticaret, Sanayi ve AKÇT Ürünleri, 4. Ekonomik ve Parasal Konular, Sermaye Hareketleri ve İstatistik, 5.Yenilikçilik, 6. Ulaştırma, Çevre ve Enerji (Trans-Avrupa Ağlarını da içermek üzere), 7. Bölgesel Kalkınma, İstihdam ve Sosyal Politika, 8. Gümrükler, Vergilendirme, Uyuşturucu Kaçakçılığı ve Kara Para Aklama.

81. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.393.

82. Ülger, *Avrupa Siyasi İşbirliği, Türkiye - AET İlişkileri Üzerinde Düşünceler*, s.182.

83. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.443.

yişle, Türkiye'nin AB standartlarını ve hukuk mevzuatını kabul edip üstlenmeye yönelik yapması gerekleri belirlemiştir. Bu çerçevede siyasal ve ekonomik alanda çeşitli öncelikler vurgulanmış,⁸⁴ böylece Türkiye'nin AB'ye katılım stratejisinin hukuki temeli atılmıştır.⁸⁵ 8 Mart 2001 tarihinde yayınlanan bu belge—2000'li yıllara yeni bir ruh hali içinde giren ve yaptığı siyasi ve ekonomik reformlar⁸⁶ sonucu büyük gelişme sağlayan Türkiye'nin yeni durumu gözönüne alınarak—14 Nisan 2003 tarihinde “Gözden Geçirilmiş Katılım Ortaklığı Belgesi” olarak yeniden düzenlenmiştir.⁸⁷ Bu arada, Türkiye'nin katılım yolunda kaydettiği ilerlemenin bir sonucu olarak 2000 yılında kurulan Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, AB müktesebatının üstlenilmesine ilişkin Türkiye Ulusal Programını hazırlamış; Ulusal Program 19 Mart 2001 tarihinde onaylanmıştır. Ulusal Program ile Katılım Ortaklığı Belgesi'nde Türkiye'den gerçekleştirmesi istenen reformlar bir takvime bağlanmıştır.⁸⁸ Genel olarak, Ulusal Programın büyük bir değişim ve dönüşüm yarattığı söylenemezse de, Türkiye'nin AB Müktesebatına uyum sağlayabilmek için yapmayı taahhüt ettiği düzenlemeleri ortaya koyması bakımından önemli olduğu söylenebilir.⁸⁹ Ulusal Program, Gözden Geçirilmiş Katılım Ortaklığı Belgesi doğrultusunda 2003 yılında revize edilerek,⁹⁰ 2003 Temmuz'unda “Türkiye Ulusal Programı” adı altında resmi gazetede yayınlanmıştır.⁹¹

2001-2003 döneminde, Türkiye'nin AB Müktesebatına uyum sağlayabilmek için hayata geçirmeyi taahhüt ettiği düzenlemeler, “uyum paketleri” adı altında yapılmıştır.⁹² Buna göre, birinci ve ikinci paketlerde ifade ve örgütlenme özgürlüğü düzenlenmiş; üçüncü paketle ölüm cezası kaldırılmış; dördüncü ve beşinci paketlerde siyasi partiler yasasında revizyon yapılmış, işkence suçlarının cezaları artırılmış, basın özgürlüğü konusunda düzenlemeler yapılmış; altıncı ve yedinci paketlerde fikir ve örgütlenme özgürlüğünü sınırlandıran hükümler yeniden tanımlanmış; sekizinci paketle de Anayasa'nın bazı maddeleri değiştirilmiştir.⁹³ AB uyum paketleriyle, insan haklarının iyileştirilmesi, iş-

84. İbrahim S. Canbolat, *Avrupa Birliği ve Genişleme Sürecinde Türkiye ile İlişkiler, Uluslararası Bir Sistemin Tarihsel, Teorik, Kurumsal, Jeopolitik Analizi* (İstanbul: Alfa Basım, 2012), s.285.

85. Barış Özdal, *Avrupa Birliği, Siyasi bir Cüce, Askeri Bir Solucan mı? Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikası ile Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası Oluşturma Süreçlerinin Tarihsel Gelişimi* (Bursa: Dora Yayıncılık, 2013), s.257.

86. Ülgen, *AB ile Müzakere El Kitabı, Ne Bekliyoruz, Ne Olacak*, s.6.

87. Oğuz Kaymakçı, (der.), *Avrupa Birliği Üzerine Notlar* Muzaffer Dardan, “Avrupa Birliği – Türkiye İlişkileri: Quo Vadis?,” (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2005), s.235.

88. Oğuz Kaymakçı, (der.), *Avrupa Birliği Üzerine Notlar* Muzaffer Dardan, “Avrupa Birliği – Türkiye İlişkileri: Quo Vadis?.”

89. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.443.

90. Kaymakçı, *Avrupa Birliği Üzerine Notlar*, s.236.

91. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.459.

92. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s.443.

93. Ülger, *Avrupa Siyasi İşbirliği, Türkiye – AET İlişkileri Üzerinde Düşünceler*, s.183.

kenceye karşı güvencelerin artırılması, ifade ve basın özgürlüğünün genişletilmesi, dernekleşme, toplantı ve gösteri özgürlüklerinin güçlendirilmesi, kültürel hakların genişletilmesi, kadın-erkek eşitliğinin iyileştirilmesi ve demokrasinin pekiştirilmesi alanlarında iyileştirmeler yapılmıştır.⁹⁴

2004 yılının Haziran ayında Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Genel Kurulu'nda yapılan oylamada, “1996 yılından bu yana demokrasi, insan hakları ve hukuk devleti alanlarındaki eksiklikleri sebebiyle denetim mekanizmasında tutulan Türkiye'nin” bu mekanizmadan çıkartılarak, “politik açıdan normalleşmiş” Avrupa ülkeleri sınıfına alınmasına karar verilmiştir.⁹⁵ Bu karar sonrasında Komisyon, 6 Ekim 2004'te üç önemli rapor yayınlamıştır. Bu raporlardan ilki, 2004 yılı ilerleme raporu; ikincisi, Türkiye'nin AB'ye muhtemel üyeliği sonucundaki etkileri ortaya koyan etki raporu; ve üçüncüsü de tavsiye kararıdır. Bu raporlara göre Komisyon; aslında 2003 ve 2004 yıllarındaki ilerleme raporlarında ortaya koyulan uyum yasaları ile uygulamalar arasındaki eksikliklere değinmiş olmasına rağmen,⁹⁶ Türkiye'nin gerekli koşulları yerine getirdiğine karar vermiş ve AB'nin Türkiye ile katılım müzakerelerine başlamasını önermiştir.⁹⁷ Bu gelişmelerin ışığı altında, AB Komisyonu'nun Türkiye hakkında 29 Haziran 2004'te hazırladığı ve müzakerelerin temel ilkelerinin yer aldığı Müzakere Çerçeve Belgesi taslağı, 3 Ekim 2005 tarihinde kesinleşmiş ve böylece müzakerelerin aynı tarihte başlatılmasına karar verilmiştir.

TÜRKİYE–AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİNDE MÜZAKERELERİN BAŞLAMASI

Müzakerelerin ilk aşamasını oluşturan ve “aday ülkenin AB mevzuatına uyum düzeyini respit etmeyi amaçlayan”⁹⁸ tarama süreci, 20 Ekim 2005 tarihinde başlamış ve 13 Ekim 2006 tarihinde tamamlanmıştır. Tarama aşamasında fasıllar AB müktesebatı ile Türkiye mevzuatı açısından karşılaştırılmıştır. Tarama sürecindeki toplantılarda; AB müktesebatının kabul edilip uygulanmasında ele alınması gereken konular; müktesebata uygun yasanın bulunup bulunmadığı, bulunmuyorsa ne zaman çıkarılacağı; yasaları uygulayacak kurumların olup olmadığı; geçiş süresine ihtiyaç olup olmadığı gibi konular üzerinde durulmuştur. Tarama süreci, tanıtıcı tarama ve ayrıntılı tarama adı verilen iki

94. Başbakanlık, ABGS, *Türkiye'de Siyasi Reform, Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler* (Ankara: ABGS, 2007), s.21.

95. Kaymakçı, *Avrupa Birliği Üzerine Notlar*, s.236.

96. Ülger, *Avrupa Siyasi İşbirliği, Türkiye – AET İlişkileri Üzerinde Düşünceler*, s.184.

97. Nurettin Bilici, *Avrupa Birliği ve Türkiye* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6. Baskı, 2013), s.86.

98. Ülger, *Avrupa Siyasi İşbirliği, Türkiye – AET İlişkileri Üzerinde Düşünceler*, s.196.

aşamada gerçekleştirilmiştir. Tanıtıcı taramada, Komisyon yetkilileri Türkiye'ye AB müktesebatı hakkında bilgi verirken, ayrıntılı taramada Türkiye, Komisyonu kendi mevzuatı ve uygulamaları hakkında bilgilendirmiştir.⁹⁹

Tarama sürecinin tamamlanmasından sonra Türkiye ile AB arasında Kıbrıs gerilimi yaşanmıştır. Türkiye'nin, Gümrük Birliği'nin kapsamına Güney Kıbrıs'ı dahil etmesi, özellikle hava ve deniz limanlarını Güney Kıbrıs gemilerine ve uçaklarına açmaması ve bu konuyu Birleşmiş Milletler (BM)'e taşımak istemesi sonucu AB, 22 Aralık 2006 tarihli kararı¹⁰⁰ ile müzakerelerin sekiz başlıkta¹⁰¹ başlatılmamasını, bir başka deyişle dondurulmasını, öngören Komisyon'un tavsiye kararını kabul etmiştir.¹⁰²

Müzakereler, Türkiye'nin bir "pozisyon belgesi" hazırlaması ile başlamakta, bu belgede açılacak olan fasılla ilgili uyumun hangi takvimde ve ne tür değişiklikler yapılarak gerçekleştirileceği açıklanmaktadır. AB dönem başkanı, Türkiye'nin hazırlayacağı "pozisyon belgesini" üye ülkelere dağıtmakta ve onların da görüşlerini alarak, AB'nin ortak pozisyon belgesini oluşturmaktadır. Bu hazırlıklardan sonra, "katılım için hükümetlerarası konferans" adı verilen fiili müzakereler başlamaktadır. Müzakereler sonucu, görüşülen fasıl veya konu ile ilgili Türkiye'nin yaptığı uyum çalışmaları üzerinde mutabakata varıldığı zaman, görüşülen fasıl (başlık) kapatılmakta ve yeni bir başlığa geçilmektedir.¹⁰³ Türkiye'nin durumunda, müzakerelerin başlangıcından bu yana 35 başlıktan sadece 13 tanesinin müzakeresi başlatılabilmektedir. Bilim ve Araştırma başlıklı fasıl müzakere edilmiş, tamamlanmış ve geçici olarak kapatılmıştır. Diğer başlıkların müzakereleri devam etmektedir.

TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİNİN GÜVENLİK BOYUTU

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Soğuk Savaşın bitmesinden sonra değişen tehdit algılamaları, uluslararası aktörler arasında güvenlik politikalarının yeniden değerlendirilmesine yol açmıştır. Avrupa Birliği de bütünleşme süreci içinde zaman zaman başarılı olan ama çoğunlukla sonuca ulaşmayan siyasi ve askeri girişimlerde bulunmuş olmasına ve nihayet Maastricht Antlaşması ile bütünleşme yapısına güvenlik ile ilgili yeni bir boyut da eklemesine rağmen, Yugoslavya'da ortaya çıkan kriz ve yaşanan savaş, Birliğin

99. Bilici, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, s.88.

100. Bilici, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, s.90.

101. Müzakerelerin başlatılmamasını öngören başlıklar: malların serbest dolaşımı; yerleşim hakkı ve hizmet sunma serbestisi; mali hizmetler; tarım ve kırsal kalkınma; balıkçılık; ulaştırma politikası; Gümrük Birliği; dış ilişkiler.

102. Ülger, *Avrupa Siyasi İşbirliği, Türkiye – AET İlişkileri Üzerinde Düşünceler*, s.189.

103. Bilici, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, s.89.

bu konuda yeterli bir kapasiteye sahip olmadığını ortaya koymuş, Birliği askeri-güvenlik konusunda yeni politikalar belirlemeye ve somut adımlar atmaya itmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın güvenliğini sağlayan en önemli örgütün NATO olmasına rağmen, ekonomik ve parasal birliğini sağlayarak, bütünleşme projesinin önemli bir parçasını—devam eden sorunları olmasına rağmen—tamamlayan AB'nin siyasi olarak da ciddi adımlar atmak istemesi ve uluslararası arenada daha aktif bir rol oynama düşüncesi, Birliği güvenlik konusunda daha bağımsız hareket etmeye zorlamıştır. Ancak, AB'nin NATO'dan tamamen bağımsız bir güvenlik yapısı oluşturması konusu, hem ABD tarafından hem de İngiltere gibi bazı üyeler tarafından çok da benimsenmemiştir. Ayrıca, Birliğin kendi yeteneklerini kullanmasının henüz zor olduğunun da ortaya çıkması sonucu, Birliğin hem NATO yeteneklerini kullanabileceği hem de mümkün olduğunca kendi üyelerinin siyasi ve askeri kararları çerçevesinde hareket edebileceği bir yapının oluşturulması fikri genel kabul görmüştür. Bu arada NATO üyesi olup AB üyesi olmayan Türkiye'nin, NATO'da, askeri yeteneklerin kullanımı konusunda söz sahibi olup, AB'de, AB'nin bu yetenekleri kullanması söz konusu olduğu zaman, Birlik üyesi olmadığı için karar alma mekanizmasının dışında bırakılması, 1999 sonrası dönemde Türkiye-AB ilişkilerinde hem krizlere hem de yeni fırsatlara yol açmıştır. Buna göre, Türkiye-AB ilişkilerinin son dönemdeki gelişmelerini anlayabilmek için güvenlik konusu üzerinde biraz daha durmak faydalı olacaktır.

23-24 Nisan 1999 tarihlerinde gerçekleştirilen NATO Washington Zirvesi'nde NATO ile AB arasında, Batı Avrupa Birliği (BAB) aracılığıyla yakın işbirliğinin geliştirilmesine devam edilmesi benimsenmiş olmasına rağmen, AB'nin tutumu özellikle AB üyesi olmayan NATO üyelerinin statüsü için olumlu olmamıştır. 1999 yılında toplanan Köln Zirvesi'nde Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası (AGSP) çerçevesinde yapılacak operasyonlarda AB üyesi olmayan Avrupalı müttefikler üçüncü devletlerle aynı kategoride değerlendirilmiştir. Türkiye, Köln Zirvesi'nde alınan bu karara tepki göstermiş ve AB'nin AGSP çerçevesinde yapılacak operasyonların planlanması aşamasında, NATO imkan ve yeteneklerinin sınırsız erişimi konusuna karşı çıkmıştır.¹⁰⁴ Dolayısıyla, Köln Zirvesi sonrası yeni bir Avrupa güvenlik sisteminin oluşturulması konusunda AB ile Türkiye'nin çıkarları çatışmıştır. Türkiye, AGSP karar alma mekanizması içinde yer almak istemesine rağmen, AB, Türkiye'nin üye olmamasından dolayı bunu reddetmiştir.¹⁰⁵ Türkiye'nin, AB'nin güvenlik politikalarına büyük önem vermesinin en önemli

104. Özdal, *Avrupa Birliği, Siyasi bir Cüce, Askeri Bir Solucan mı? Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikası ile Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası Oluşturma Süreçlerinin Tarihsel Gelişimi*, s.278.

105. Özdal, *Avrupa Birliği, Siyasi bir Cüce, Askeri Bir Solucan mı? Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikası ile Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası Oluşturma Süreçlerinin Tarihsel Gelişimi*, s.279.

sebebinin, Petersberg misyonları olarak bilinen kriz yönetimi ve çatışmaların önlenmesine yönelik operasyonların sorumluluğunun bir ölçüde NATO'dan AB'ye kaymasından dolayı, Türkiye'nin bu operasyonların dışında kalmak istememesi¹⁰⁶ olduğu düşünülebilir.

2000 yılı, AB'nin güvenlik konusunda somut adımlar atmaya başladığı bir yıldır. Örneğin, Haziran 2000'de yapılan Feira Zirvesi'nde AGSP kapsamında "Güvenlik ve Savunma Alanlarında Ortak Avrupa Politikasının Güçlendirilmesi" başlıklı bir rapor kabul edilmiş ve 30 Ekim 2000 tarihine kadar AB üyesi devletlerin, "Acil Müdahale Gücü" oluşturulabilmesi için tahsis edebilecekleri asker sayılarını bildirmeleri istenmiş ve böylece 2000 yılının sonunda yapılacak olan Nice Zirvesi'nde AGSP'nin kurumsal yapısına son şeklinin verileceği açıklanmıştır. Feira Zirvesi'nde ayrıca AB üyesi olmayan NATO üyesi devletlerin AGSP sürecine katılabilme esasları da kabul edilmiştir. Buna göre, askeri operasyonlar gündeme gelirse, AB üyesi olmayan fakat NATO üyesi olan devletlerin, NATO imkanlarının kullanılacağı durumlarda kendi isteklerine bağlı olarak bu operasyonlarda yer alabilecekleri belirtilmiş, AB'nin NATO imkanlarını kullanmadığı askeri operasyonlara katılımının ise AB Konseyi'nin davetine bağlı olacağı açıklanmıştır.¹⁰⁷ Varılan bu karar çerçevesinde, Türkiye ile AB arasındaki sorunlar, 21 Kasım 2001'de Ankara'da İngiltere'nin AB'yi temsil ettiği toplantıda aşılmıştır. "Ankara Mutabakatı" olarak da bilinen ve Türkiye gibi AB üyesi olmayan NATO ülkelerinin AGSP'ye katılımına imkan veren "Ankara Belgesi," AB tarafından aynı zamanda Nice Uygulama Belgesi olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁸ Bu çerçevede Türkiye, AB'nin başta Bosna-Hersek (EUFOR/ALTHEA) ve Kosova (EULEX) misyonları olmak üzere birçok misyonuna katılmıştır.¹⁰⁹

AB'nin 2005 Ekim'inde Türkiye'ye adaylık statüsü vermesi ve Türkiye ile üyelik müzakerelerine başlaması, AB'nin yükselen güvenlik ve savunma rolü içinde Türkiye'ye de yer vermek istemesinin bir sonucu olarak görülebilir. Türkiye'nin AB'nin güvenlik yapısının bir parçası olması, AB'nin menfaatleri için önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir, çünkü birçok yazar, özellikle 11 Eylül sonrası değişen uluslararası sis-

106. Burak Tangör, *Avrupa Güvenlik Yönetişimi, Bosna, Kosova ve Makedonya Krizleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008), s.187.

107. Özdal, *Avrupa Birliği, Siyasi bir Cüce, Askeri Bir Solucan mı? Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikası ile Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası Oluşturma Süreçlerinin Tarihsel Gelişimi*, s.280.

108. Özdal, *Avrupa Birliği, Siyasi bir Cüce, Askeri Bir Solucan mı? Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikası ile Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası Oluşturma Süreçlerinin Tarihsel Gelişimi*, s.283.

109. Özdal, *Avrupa Birliği, Siyasi bir Cüce, Askeri Bir Solucan mı? Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikası ile Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası Oluşturma Süreçlerinin Tarihsel Gelişimi*, s.289.

temde Türkiye'nin stratejik rolünün ve öneminin arttığı konusunda hemfikirdir.¹¹⁰ Örneğin Pinto, Türkiye'nin AB'nin oluşturacağı "acil müdahale gücü için katkıda bulunabileceğinin ve hava ikmal yeteneğine sahip Türk hava kuvvetlerinin de deniz aşırı operasyonlarda etkili olarak kullanılabilmesinin" altını çizmiştir.¹¹¹ Nitekim, Türkiye, 2003 yılında Kongo Demokratik Cumhuriyeti'nde başlayan "Artemis Operasyonu" gibi operasyonlarda, AB'nin zorluk çektiği alanlarda etkili olabileceğini göstermiştir. Ayrıca, Pinto, Türkiye'nin, önceki BM-destekli Batı Balkanlar ve Afganistan operasyonlarında barışı koruma görevlerinde güvenilir bir destekçi olduğunu gösterdiğini de belirtmiştir.¹¹²

Aslında jeostratejik bir değerlendirme yapıldığında, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki konumunun-Balkanlar'a, Ortadoğu'ya ve Avrasya'ya komşu olması-AB'nin başlıca güvenlik yapısını oluşturan kaynakların yanbaşıda olması ile örtüşmektedir. Türkiye'nin komşu olduğu bu bölgeler, AB'nin 2003 Aralık ayında duyurmuş olduğu güvenlik stratejisinin öncelikli alanları olarak sayılan kitle imha silahları, terörizm, insan kaçakçılığı ve uyuşturucu trafiğinin de konu olduğu bölgelerdir.¹¹³ Dolayısıyla, 2008 ve 2009 ilerleme raporlarında da belirtildiği üzere, Türkiye ile AB arasındaki siyasi diyalogun başta Irak ve Ortadoğu gibi sorunlu bölgeler olmak üzere Güney Kafkasya, Afganistan ve Balkanlar'da devam ettiği belirtilmiş, Türkiye'nin AB tarafından benimsenen birçok tutuma katıldığı bildirilmiştir.¹¹⁴ Dolayısıyla, Türkiye'yi istikrarsız bir çevreye komşu olmasından dolayı "güvenlik tüketen" bir ülke olarak görmesine ve Türkiye'nin yakın çevresindeki sorunları Avrupa'ya ihraç etme ihtimalinden kaygı duymasına rağmen,¹¹⁵ AB'nin söz konusu bölgelere komşu olan ve bölgedeki devletlerin çoğunluğu ile tarihsel bağları bulunan Türkiye ile olan diplomatik ilişkilerini "güvenlik" ekseninde ilerletmesi ve Türkiye'nin deneyimlerinden yararlanması,¹¹⁶ AB'nin siyasi bütünleşme konusunda atmaya başladığı adımlarını somutlaştırması açısından son derece önemlidir.

110. Mario Pinto, "Political and Security Impacts of Turkey in the EU," Conference Proceedings, EU Enlargement Lessons Learnt and Future Prospects, s.74.

111. Mario Pinto, "Political and Security Impacts of Turkey in the EU," Conference Proceedings, EU Enlargement Lessons Learnt and Future Prospects, s.75.

112. Mario Pinto, "Political and Security Impacts of Turkey in the EU," Conference Proceedings, EU Enlargement Lessons Learnt and Future Prospects.

113. Mario Pinto, "Political and Security Impacts of Turkey in the EU," Conference Proceedings, EU Enlargement Lessons Learnt and Future Prospects, s.80.

114. Özdal, *Avrupa Birliği, Siyasi bir Cüce, Askeri Bir Solucan mı? Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikası ile Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası Oluşturma Süreçlerinin Tarihsel Gelişimi*, s.287.

115. Tangör, *Avrupa Güvenlik Yönetişimi, Bosna, Kosova ve Makedonya Krizleri*, s.178.

116. Pinto, *Political and Security Impacts of Turkey in the EU*, s.80.

SONUÇ

Avrupa Birliği, ortak değerler etrafında bir araya gelebilen Avrupalı devletlerin bu değerleri uygulanabilir kurallara dönüştürebilme becerilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. AB'nin Türkiye ile olan ilişkileri ise Avrupalı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu ile uzun süreye dayanan ilişkilerinin devamı niteliğindedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. Yüzyılın ortasında Avrupalı devletler toplumu içinde kendisine yer bulmasından sonra, Türkiye de Cumhuriyetin kurulmasından sonra Avrupalı toplumlar içindeki yerini sağlamlaştıracak politikalar izlemeye devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye, Batılılaşma–veya Batı ile bütünleşme–düşüncesini kurumsal bir çerçeve içine oturtabilmek için Avrupa Konseyi ve NATO'ya üye olmanın yanısıra, AET'ye de başvurma kararı almıştır. Türkiye'nin başvurusu AET tarafından kabul edilmiş, böylece taraflar arasında bir Gümrük Birliği kurmak amacıyla imzalanan Ankara Anlaşması, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerine resmiyet kazandırmıştır.

Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin kısa tarihine baktığımız zaman, bu ilişkilerin, Ankara Anlaşması'nın imzalanması ertesinde ortaya çıkan ve Gümrük Birliği'ne gidilecek yol konusunda yapılan tartışmalarla, önce reddedilen ve sonra kabul edilen önerilerle, sancılı başladığını göstermektedir. Ankara Anlaşması'nın 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmesiyle başlayan Gümrük Birliği süreci, ilişkilerin başlangıcında öngörülen “uzun, sancılı ve sorunlu bir dönem” beklentisini haklı çıkarırcasına, yirmiiki yıl içinde birçok sorunla karşılaşarak ve aslında her bir sonraki adım için yeteri kadar verim alınamayarak ya da sonraki süreçlere yeteri kadar hazırlanılmayarak, 1995 yılında tamamlanmıştır.

1990'lı yılların ikinci yarısı, Türkiye için önce olumsuz sonra da olumlu gelişmelerle oldukça hareketli geçmiştir. Bu dönemde, Komisyon'un 1997 yılında açıkladığı ve Birliği genişlemeye hazırladığı Gündem 2000 adlı çalışmada Türkiye'ye yer vermesi, üstelik özellikle demokrasi ve insan hakları konularında Türkiye'ye yeni ev ödevleri vermesi, Türkiye ile AB arasındaki ilişkileri yeni bir krize sokmuş hatta, ilişkileri kopma noktasına getirmiştir. Ancak, öte yandan, 1997-1999 döneminde Türkiye'nin kriterlere uyum sağlayabilmek için özellikle siyasal konularda ciddi çalışmalar yapması, demokratikleşme konusunda önemli adımlar atması ve Gölcük depreminin Yunanistan ile Türkiye'yi birbirine yaklaştırması gibi bazı konjonktürel gelişmelerle birlikte Birliğin önce 1998 yılında Türkiye için bir strateji belgesi hazırlaması ve sonra da, 1999 yılında yapılan Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'yi aday ülke ilan etmesi olumlu gelişmelerdir.

2000-2005 yılları arasında, hem Türkiye'nin hem de Avrupa Birliği'nin üyelik müzakerelerinin başlaması için gereken hazırlıkları yaptıkları dönemde, Türkiye'nin AB müktesebatına uyum sağlayabilmek için yapmayı taahhüt ettiği düzenlemeler, "uyum paketleri" adı altında hayata geçirilmiştir. Avrupa Birliği de Türkiye'yi yeniden "politik açıdan normalleşmiş" Avrupa ülkeleri sınıfına almıştır. Bu gelişmeler sonucunda, Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki müzakereler 2005 Ekim'inde başlamıştır. Ancak, müzakerelerin başlaması, Kıbrıs gerilimi ile yeni bir kriz sürecini de başlatmıştır. Türkiye'nin Gümrük Birliği kapsamına Güney Kıbrıs'ı dahil etmemesi ve deniz ve hava limanlarını Güney Kıbrıs gemilerine ve uçaklarına açmaması, müzakerelerin sekiz başlıkta dondurulmasına sebep olmuş, bu da sürecin çok yavaş işleyeceğini göstermiştir.

Türkiye ile Avrupa Birliği'nin yolları, Birliğin güvenlik konusunda yaptığı atılımlarla da kesişmiştir. 1990'lı yıllarda Avrupa'da yaşanan Yugoslavya krizinin gösterdiği üzere Avrupa Birliği, kendi güvenlik yapısını oluşturmak için ciddi politikalar yapmak ve bunları hayata geçirmek zorunda kalmıştır. Birliğin söz konusu askeri müdahaleleri hayata geçirebilmek için Türkiye'nin de üyesi olduğu NATO imkanlarını kullanmak istemesi Türkiye ile Avrupa Birliği arasında yeni bir krizi de beraberinde getirmiştir. Türkiye gibi NATO üyesi olup da AB üyesi olmayan ülkelerin AGSP'ye katılımı konusu yeni bir kriz yaratmış ancak bu kriz, "Ankara Mutabakatı" ile aşılmıştır. Her ne kadar sorunlu da olsa, Türkiye'nin AB güvenlik yapısı içinde hareket etmeye başlaması, çeşitli operasyonlara katılması, yine de taraflar arasında birlikte hareket edecekleri yeni bir alanın varlığını ortaya koymuştur. Bir başka deyişle, AB'nin güvenlik algılamasında önemli kaynaklar olarak değerlendirdiği Balkanlar, Ortadoğu ve Avrasya bölgelerinin Türkiye'ye komşu olması ve Birliğin Türkiye'nin söz konusu jeostratejik önemini farkında olması, Türkiye ve Avrupa Birliği'ni, Avrupa bütünleşme sürecinin siyasi ayağı içinde de biraraya getirmiştir.

Sonuç olarak, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin daha çok Türkiye'nin zorlamasıyla başladığını görüyoruz. Yunanistan'ın başvurusunu takip etme dürtüsü, Türkiye'nin acele etmesine ve AET'ye yeterince hazır olmadan bir başvuru yapmasına sebep olmuştur. Başvuru sonrası ortaya çıkacak sürecin serikanlı bir değerlendirilmesinin yapılmaması, kurumsal altyapının iyi bir şekilde hazırlanmamasına ve dolayısıyla ilişkilerin tabanının sağlam bir zemin üzerine oturmamasına sebep olmuştur. Ankara Anlaşması'nın içeriğinin hazırlanması sırasında AET'nin Türkiye ile bir ortaklık ilişkisi için çok da hevesli olmadığını ve Türkiye için ciddi tereddütleri olduğunu anlıyoruz. Dolayısıyla, biraz zorlama ile başlayan bu ilişkiler, elli yıllık süre içinde bu zorlamanın tüm göstergelerini ortaya çıkaracak şekilde ilerlemiştir.

Türkiye'nin jeostratejik öneminin belirginleştiği dönemlerde ivme kazanan ilişkiler, diğer dönemlerde durağan hatta zaman zaman gerileyen bir seyir izlemiştir. Elli yılın sonunda gelinen noktada, işleyen bir Gümrük Birliği yanında sağlıklı bir şekilde işlediği söylenemeyecek bir müzakere sürecinde bulunmamız, sancılı bir şekilde başlayan ve sorunlarla devam eden ilişkilerin, genel özelliklerini koruduğunu göstermektedir. Bu çerçevede içinde, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin olumlu bir gelişme ile üst bir düzeyde devam etmesinin, büyük oranda konjonktürel değişim ve dönüşümlerin sonucunda, rüzgarın Türkiye'nin lehine esmesi ile olacağını söylemek çok da yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- Avrupa Topluluğu Sözleşmesi* (Ankara: Pelin Yayıncılık, 1984).
- Başbakanlık, ABGS *Türkiye'de Siyasi Reform, Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler* (Ankara: ABGS, 2007).
- Berksoy, Taner, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Anatomisi," *Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 6/1, (1998).
- Bilici, Nurettin, *Avrupa Birliği ve Türkiye, Mali Yardımlar, Vergilendirme* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6. Baskı, 2013).
- Bilici, Nurettin, *Avrupa Birliği ve Türkiye* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6. Baskı, 2013).
- Birand, Mehmet Ali, *Türkiye'nin Avrupa Macerası, 1959-1999* (İstanbul: Doğan Kitapçılık A.Ş., 2000).
- Bozer, Ali, "Türkiye AT İlişkileri ve 1992 Tek Pazar Programı," *Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1/1-2, (1991).
- Canbolat, S. İbrahim, "Yeni Avrupa Yapılanması ve Türkiye," *Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2/3, (1993/1994).
- Canbolat, S. İbrahim, *Avrupa Birliği ve Genişleme Sürecinde Türkiye ile İlişkiler, Uluslararası Bir Sistemin Tarihsel, Teorik, Kurumsal, Jeopolitik Analizi* (İstanbul: Alfa Basım, 2012).
- Çalış, H. Şaban, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2006).
- Esen Erol ve Hasan Engin Şener, (der.), *Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinin Örgütlenmesi: Türkiye, Macaristan ve Polonya* (Ankara: AKVAM, 2009).
- Esen Oğuz ve Filiz Başkan, (der.), *Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri, Beklentiler ve Kaygılar*, içinde Müftüler-Baç, Meltem, "Avrupa Birliği Genişleme Süreci: Türkiye-AB İlişkilerine Kuramsal Bir Yaklaşım," (Ankara: Eflatun, 2009).
- Gökder, Ahmet, *Avrupa Topluluğu ve Türkiye İle İlişkileri*, (Ankara: ATAUM, 1991).
- Griffiths, T. Richard ve Durmuş Özdemir, (der.), *Turkey and the EU Enlargement* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).
- Gümrükçü, Harun, *Türkiye ve Avrupa Birliği, İlişkinin Unutulan Yönleri, Dünü ve Bugünü* (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2002).
- İnan, Kamran, *Dış Politika*, (İstanbul: Ötüken Yayıncılık, 1993).
- Karlık, Rıdvan, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, (İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, 1996).
- Kaymakçı, Oğuz, *Avrupa Birliği Üzerine Notlar*, ed., içinde Dartan, Muzaffer. "Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri: Quo Vadis?" (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2005).
- Lasok, Dominik, "The Ankara Agreement: Principles and Interpretation," *Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1/1-2, (1991).

- Oktay, Müjde, *Açıklamalarıyla Birlikte 1/95 Sayılı Türkiye – AB Ortaklık Konseyi Kararı ve GATT, 1994 Sübvansiyonlar ve Telif Edici Tedbirler Kodu ile Korunma Tedbirleri Anlaşması* (İstanbul: ISO Yayınları, 1995).
- Ortaylı, İlber. “Avrupa Siyasi Birliği ve Avrupalılar,” *Avrupa Siyasi Birliği ve Türkiye Seminerleri, 23-27 Mart 1998* (Ankara: TCMB, İnsan Kaynakları Genel Müdürlüğü, 1999).
- Ortaylı, İlber. “Türkiye’nin Batılılaşma Hareketlerine Genel Bakış,” *Avrupa Birliği El Kitabı, Avrupa Birliği ve Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Semineri, 20-31 Mart 1993* (Ankara: TCMB, Personel Genel Müdürlüğü, 1993).
- Özdal Barış, *Avrupa Birliği, Siyasi Bir Cüce, Askeri Bir Solucan mı? Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikası ile Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası Oluşturma Süreçlerinin Tarihsel Gelişim* (Bursa: Dora Yayıncılık, 2013).
- Özen, Çınar, *Türkiye-Avrupa Topluluğu Gümrük Birliği ve Tam Üyelik Süreci Üzerine Etkileri* (İzmir: Ceylan Kitabevi, 2002).
- Özülker, Uluç, *Avrupa Siyasi İşbirliği, Türkiye-AET İlişkileri Üzerinde Düşünceler* (Ankara: ATAUM, 1992).
- Pinto, Mario, “Political and Security Impacts of Turkey in the EU,” *Conference Proceedings, EU Enlargement Lessons Learnt and Future Prospects*, İstanbul, 23-24 Haziran, 2008.
- Rehn, Olli, *Avrupa’nın Gelecek Sınırları, Türkiye Bir Köprü mü, Köprübaşı mı Yoksa Ergime Potası mı?* [çeviren Onur Şen ve Hasan Kaya] (İstanbul: 1001 Kitap, 2007).
- Tangör, Burak, *Avrupa Güvenlik Yönetişimi, Bosna, Kosova ve Makedonya Krizleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008).
- Tocci, Nathalie, *Türkiye’nin Avrupa’daki Geleceği, ABD-AB-Ortadoğu İçgeninde Türkiye’nin Yeri* (İstanbul: İnkılap, 2013).
- Soysal, İsmail, *Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlıları, Cilt II (1945 – 1990), Kesim A (Çok Taraflı Bağlılar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991).
- Ülgen, Sinan, *AB ile Müzakere El Kitabı, Ne Bekliyoruz, Ne Olacak* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005).
- Ülger, İrfan Kaya, *Avrupa Birliği Rehberi* (İzmit: Umuttepe Yayınları, 2008).